

Pərvanə Sadəddin qızı Qədirsoy¹
MƏTNLƏR ÜZRƏ İŞDƏ İSMİ BİRLƏŞMƏLƏRİN TƏDRİSİ İMKANLARI

Məzmunu nəticəyönümlü standartlar əsasında hazırlanmış Azərbaycan dili təliminin əsas məqsədi şagirdlərə bu dilin düşünmə, öyrənmə və danışma vasitəsi olduğunu dərk etdirmək, nitq və dil bacarıqlarını formalaşdırmaqla natıqlıq vərdişləri elementlərinin yaradılmasını təmin etməkdir. Yazılı və şifahi nitq səriştələri qazanan şagird davamlı təhsil prosesində, cəmiyyətdaxili praktik fəaliyyətdə onlardan ünsiyyət vasitəsi kimi səmərəli istifadə edəcək, müasir təlimin ana prinsiplərindən olan şəxsiyyətyönümlük təmin olunacaqdır. Yaddaş təlimindən təfəkkür təliminə keçid dövründə Azərbaycan dili fənni milli təfəkkürü formalaşdırma vasitəsi kimi çıxış edir və digər fənlərin də dərinədən mənimsənilməsi ana dili tədrisinin düzgün qurulmasından keçir. Şagird ana dilini öyrənməklə onun səs sistemində, lüğət ehtiyatına, üslubi-qrammatik xüsusiyyətlərinə, nitq üslublarına dərinədən bələd olur, bu da digər fənləri keyfiyyətli mənimsəmə potensialını gücləndirir. “Azərbaycan dilinin öyrənilməsi şagirdlərin ünsiyyət imkanlarını genişləndirir, onlarda nitq fəaliyyətinin növləri ilə yanaşı, düşünmə, öyrənmə, danışma bacarıqlarını formalaşdırır” (7,7).

Müasir təlimdə nitq bacarıqlarının formalaşdırılması və inkişafı yalnız dilin nəzəri tərəflərini, qrammatik anlayış və məfhumları əzbərləməklə həll olunması bir proses deyildir. Mətn üzrə qurulan işlərdə nitq situasiyalarından dil qaydalarına keçidi düzgün təşkil etmək müasir müəllimin ümdə vəzifələrindəndir. Buna nail olmaq üçün mətn üzrə işlərdə əsas məqsəddən uzaqlaşmamaqla mövzunun tədrisinə ayrılan vaxtdan, təlimin səviyyələri, məzmun xətləri arasında inteqrasiyadan səmərəli istifadə edilməlidir. Didaktik prinsiplər, psixoloji amillər nəzəri biliklərin mənimsənilməsinə və onların praktik tətbiqinə imkan yaratmalıdır. “Məzmun standartına görə təlimin məqsədi, məqsədə görə forma və üsul, təlim tapşırıqları və qiymətləndirmə mexanizmləri müəyyənləşdirilməlidir” (4,151).

Təbii ki, *səs +söz +söz birləşməsi +cümlə+ sintaktik mətn* zəncirində hər bir mərhələ dilin strukturunu, nitq inkişafındakı mövqeyini öyrənmək baxımından zəruridir, lakin bu inkişafyönümlük və inteqrasiya piramidasında qrammatikanın, onun sintaksis bölməsinin yeri bir başqadır. Sintaksisdə, demək olar ki, Azərbaycan dili məktəb kursunun bütün mətləblərinə aydınlıq gətirilir. Sintaksis üzrə veriləcək biliklər, qazanılacaq vərdişlər ədəbi nitq normalarının mənimsənilməsinə yardım etməklə yanaşı söz və söz birləşməsi, söz birləşməsi və cümlə arasında olan sərhədləri də aydınlaşdırır, onların oxşar, fərqli tərəflərinə müəyyənlik gətirir. Bu müəyyənlik çərçivəsində müəllim söz birləşməsi və söz, söz birləşməsi və cümlə münasibətlərini dəqiqləşdirməli, ismi və feili birləşmələr, sabit və sərbəst söz birləşmələri haqqında əvvəllər öyrənilmiş ilkin məlumatlar yada salınmalıdır.

Ənənəvi təlimdə bu proses söz birləşmələrinə aid nəzəri anlayışlar üzərində qurulur və mənimsənilən bilik çalışmaları, təmrinlər üzərində praktik iş aparılmaqla bacarıq və vərdişlərə çevrilir. Yəni şagird söz birləşmələri, söz birləşmələrinin növləri, söz birləşməsi və söz, söz birləşməsi və cümlə, söz birləşməsində əsas və asılı tərəflər, ismi birləşmələr, təyini söz birləşmələri, qeyri-təyini ismi birləşmələr, feili birləşmələr başlıqları altında onlara aid xarakterik cəhətləri öyrənir, onun əsasında praktik tətbiqlə məşğul olur. Birləşmələrin eyni və fərqli əlamətlərini, bitmiş bir fikrin çatdırılmasındakı rolunu nəzəri cəhətdən daha çox mənimsəyir, onu mətn tərkibində müəyyənləşdirməkdə müəyyən çətinliklər çəkir.

Müasir təlimdə isə istənilən dil qaydasına keçid dinləyib-anlama və danışma, oxu, yazı məzmun xətləri iş prosesindən sonra baş verir, yəni mənimsəniləcək dil qaydası ilk üç məzmun xəttinə aid standartların daha keyfiyyətli reallaşdırılması üçün vasitə rolunda çıxış edir. Dil qaydasına aid standartın reallaşdırılması üçün ilkin material mətnin tərkibində olur, və ya mətnin məzmununu daha aydınlaşdırmağa xidmət edəcək tədqiqat sualında özünü büruzə verir. Bunu ənənəvi Azərbaycan dili dərsləkləri ilə müasir kurikulum əsaslı dərsləklərin müqayisəsində daha aydın görə bilərik. Məsələn, kurikulum əsaslı 8-ci sinif “Azərbaycan dili” dərsləyinin ilk materialı olan “Bilik xəzinədir” mətnində *srağagün, maraqlı məlumatlar, Şərq mədəniyyəti, iki məktub, var-dövləti* kimi söz və söz birləşmələri fərqli dizaynda (qırmızı rəngdə) təqdim edilir. Mətn üzrə iş prosesindən sonra verilən 9-cu tapşırıqda “mətnə qırmızı rəngdə verilmiş sözləri mürəkkəb söz və söz birləşməsi altında qruplaşdırın” tapşırığı verilir və dil qaydası olaraq mənimsəniləcək söz birləşmələrinin motivasiyası yaradılır. Bundan sonra gələn 10-cu tapşırıqda söz birləşməsinə yaradan xüsusiyyətlər (qrammatik bağlılıq, leksik mənalılıq) diqqət mərkəzinə gətirilir, nəhayət söz birləşməsi haqqında dil qaydası mənimsənilir. “Qori seminariyasında Azərbaycan dili şöbəsi necə açıldı” mətni üzrə işdə mürəkkəb adlar, “Yaxşılıq itmir” mətni üzrə işdə birləşmədəki əsas və asılı tərəflər dil qaydası olaraq mənimsənilir. Yəni dil qaydalarına keçid mətn vasitəsilə olur.

Müşahidələrimiz göstərir ki, əksər müəllimlər mətnə dil qaydasına keçidin metodiki həllini tapmaqda çətinlik çəkir və qaydanı ənənəvi formada, yəni anlayışın tərifini verib, çalışmaları üzərində iş aparmaqla mənimsətməyi daha məqsəda uyğun bilirlər. Bu da məzmun xətləri arasında inteqrativliyin gözlənilməsinə, dil qaydasının mətn strukturundakı mövqeyini zəiflədir, nitq inkişafı prosesinə ləngidici təsir göstərir. Söz birləşmələrinin mətnyaratma funksiyası şagirdlərə aydın olmur. Aşağı siniflərdə *məktəbin həyatı, şagirdin qələmi, ananın nəvəsi* kimi birləşmələrlə rastlaşdıqda və yiyəlik hal haqqında danışarkən termin olaraq ad çəkmədən təyini söz birləşmələri barədə ilkin məlumat vermək olar. Şagirdə başa salmaq olar ki, ismin yiyəlik halı yazıda və şifahi nitqdə əsasən tək olmur, özündən sonra gələn bir sözlə birlikdə işlənir. Məsələn biz *məktəbin* deyən kimi ikinci sözü də deməyə çalışırıq: *məktəbin direktoru, məktəbin həyatı* və s.

Mətnlər üzrə işlərdə şagirdlər dəfələrlə söz birləşmələri ilə rastlaşır, məntiqi duyumlu onun sözdən, cümlədən fərqi hiss edir, birləşmənin də əşya və hadisə ilə bağlılığını mənə baxımından anlayır. Görür ki, söz birləşməsi də cümlənin tikinti

¹ Lənkəran Dövlət Universiteti magistrantı

materialı rolunda çıxış edir. Söz birləşməsi cümlə kimi nitq hissələri əsasında formalaşır. Mürəkkəb sözlə onu müqayisə etdikdə bu qənaətə gəlir ki, mürəkkəb sözdən fərqli olaraq söz birləşməsinin tərəfləri öz müstəqilliyini qoruyub saxlayır, ayrılıqda intonasiya altında tələffüz olunur və s.

Söz birləşmələri bütövlükdə qrammatik anlayış kimi VIII sinifdə öyrənilir və ona aid qaydalar da nəzəri cəhətdə bu mərhələdə mənimsənilir. Müəllim məhz bu mərhələdə şagirdi başa salmalıdır ki, söz birləşmələri cümlə daxilində, cümlədən xaric iki və ya daha artıq sözün birləşməsindən yaranır, bir mənə ifadə edir, sözdən daha konkret mənaya sahibdir. Müəllim ismi birləşmələri keçərkən “Təyini söz birləşmələri nəyə deyilir?, Bu birləşmələr niyə təyini birləşmələr adlanır?” suallarına cavab almalıdır. I,II,III növ təyini söz birləşmələrinin niyə bu ardıcılıqla mənimsədildiyini əsaslandırılmalıdır. Sözlərin bir-birinə yanaşma qaydalarını başa salmalıdır. Şagird nəhayətdə anlamalıdır ki, iki söz birlikdə bir mənə ifadə etdiyi üçün söz birləşməsi adlanır, birinci tərəf ikinci tərəfi müəyyənləşdirdiyi üçün bunlara təyini söz birləşmələri deyilir. Birləşməni əmələ gətirən tərəflər arasına istənilən qədər söz artırıla bilər. Təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr də vardır ki, onlar da dörd qrupa bölünür və bunlardan substantiv xarakterdə olanlar “həm forma, həm də mənəca I növ təyini söz birləşmələrinə oxşayır, məzmunlarını təyinlə təyinolunan arasındakı əlaqə təşkil edir” (5, 43). Nitq inkişafı baxımından söz birləşmələrinin rolu böyükdür. Onların kommunikativ istifadəsinin əhatə dairəsi kifayət qədər genişdir və cümlənin, mətn parçasının, mətnin bir hissəsi kimi fəaliyyət göstərmə xarakterinə malikdir. Söz birləşmələri orfoqrafiya qaydalarının və qrammatik mövzuların öyrənilməsində didaktik material kimi, davamlı nitqin inkişafı prosesində köməkçi konstruksiyalar kimi istifadə olunur.

Müşahidələr onu deməyə əsas verir ki, söz birləşmələri şagirdlərin nitq və təfəkkür fəaliyyətinin inkişafına, mətnin və ya mətn fragmentinin əsas mövzusunun müəyyənləşdirilməsinə, lingvistik bacarıqlarının formalaşmasına kömək edir. Bir sözlə mətn üzrə işlərdə söz birləşmələri mətnin semantik-qrammatik tərəflərinin dərinədən və çevik dərk edilməsinə kömək edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dili – 8 (dərslük). Bakı, 2005, 159 s.
2. Azərbaycan dili – 8 (dərslük). Bakı, 2019, 160 s.
3. Azərbaycan dili – 8 (metodik vəsait). Bakı, 2019, 160 s.
4. Balyev H., Balyev A. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasi, Bakı, 2014, 380 s.
5. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili (sintaksis). Bakı, 2017, 427 s.
6. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (V-XI siniflər). Bakı, 2015, 211 s.

Açar sözlər: söz birləşmələri, qeyri-təyini ismi birləşmələr, məntiqi təfəkkür, nitq inkişafı, sintaktik əlaqə.

Key words: word combinations, indefinite word combinations, logical thinking, speech development.

Ключевые слова: словосочетания, неопределенные словосочетания, логическое мышление, развитие речи.

Mətnlər üzrə işdə ismi birləşmələrin tədrisi imkanları

X Ü L A S Ə

Məqalədə söz birləşmələrinin əsas növlərindən biri olan ismi birləşmələrin xarakterik cəhətləri təhlil edilir, onların sözlə, cümlə ilə oxşar və fərqli tərəfləri konkret dil faktları əsasında təhlil edilir. Əsaslandırılır ki, söz birləşmələrinin mətn kontekstində mənimsənilməsi birləşmələri qrammatik anlayış kimi dərinədən dərk etməyə imkan yaratmaqla bərabər, sintaktik model kimi şagirdlərin təfəkkür və nitq inkişafına da əsaslı təsir edir. Buradan təbii olaraq belə bir nəticə çıxır ki, sözdən cümləyə keçid mərhələsi kimi söz birləşmələri üzərində iş elmi-metodiki cəhətdən çox vacibdir və şagirdlərə söz birləşmələrini başa düşməyi öyrətmək həm də sözlər arasında məntiqi münasibətləri öyrətmək deməkdir.

Possibilities of learning conjunctions in text work

SUMMARY

The article analyzes the characteristic features of noun phrases, which are one of the types of basic phrases, analyzes their similarities and differences with words and sentences. It is argued that the assimilation of phrases in the context of the text not only allows a deeper understanding of phrases as a grammatical concept, but also has a profound effect on the thinking and development of students' speech as a syntactic model. It naturally follows from this that working on phrases as a transition from word to sentence is very important from a scientific and methodological point of view, and teaching students to understand phrases also means teaching logical relationships between words.

Возможности обучения существительных словосочетаний в текстовой работе

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются характерные особенности существительных словосочетаний, являющихся одним из видов основных словосочетаний, анализируются их сходства и различия со словом и предложением. Утверждается, что усвоение словосочетаний в контексте текста не только позволяет глубже понять словосочетания как грамматическую концепцию, но также оказывает глубокое влияние на мышление и развитие речи учащихся как синтаксической модели. Из этого естественно следует, что работа над словосочетаниями как переходом от слова к предложению очень важна с научной-методологической точки зрения, и обучение студентов пониманию словосочетаний также означает обучение логическим отношениям между словами.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova